

קווים לתולדות מערכת זמני הפועל העברית

האומר כי בתקופה מן התקופות החלה מערכת הפועל העברית להיות מאורגנת על פי הבחנות זמנים, שעה שבזמנים קדומים יותר היו הבחנותיה מכוונות לאספקטים, אינו יוצא ידי חובתו כהיסטוריון. קביעה מסוג זה המפרשת ניגודי תכנים, שלגביהם חלו שינויים דיאכרוניים, אין כוחה יפה אלא אם מהבחינה הפורמלית נשאר המערכת יציבה, שאם לא-כן, לא בהשתנויות פונקציונליות המדובר, כי אם בהיערכויות מחדש וביצירת יחסים בין אברי קטגוריות אשר הן מספרם הן מעמדם ההדדי נתונים לשינוי. והנה, אף אם יש להודות שצורות הפועל המכונות "זמנים", שאחרי התקופה העתיקה מייחסים להן כוח הבחנה של דרגות-זמן, אינן מבחינות זמן במובן הסימנטי מתחילת העברית, הרי הצורות הממשות הבחנות אחרות קודם לכן אינן אותן הצורות עצמן; ואף הברלי זמן מצויים מובחנים מראשית העברית, אך לא במסגרת אותן המערכות הפורמליות כבסוף ההתפתחות הידועה לנו של הלשון העברית.

ברוח ראייה דיאכרונית אמיתית באים אנו איפוא להציע, כי הקו המנחה אותנו בעיון בתולדות זמני הפועל צריך להתחיל בבדיקת מצאי צורות הפועל בכל תקופה ותקופה, בקביעת כמותן, בבחינת ההוספות והגריעות במלאי שלהן, וביצירת קשרים חדשים ביניהן ובניתוק קשרים ישנים, ומכאן להתקדם להצעת פירושים להתייחסויות הפונקציונליות המתחלפות לבקרים כתוצאת השינויים החומרניים שחלו.

אין בזה היום משום חידוש, אם נאמר שמערכת הזמנים, כפי שהיא מוצגת בספרי הדקדוק המקובלים של לשון המקרא על יסוד הרוב הגדול של המילון הפועלי, אינה הקדומה ביותר שניתן

להכיר. אולם, כבר ראינו בעבר, שכדי להגיע לשלב קדום יותר, אין לנו צורך בעיקר בשיחזור השערתי הֶסר אחיזה ממשית, אלא יכולים אנו לנצל שרידים, דלים ככל שיהיו, של יחסים פורמליים מתועדים, כדי להניח ששרידים אלו מייצגים מערכת קדומה, שבה היה הטיפוס שלהם נפוץ יותר ואף בעל תוקף כללי.

לפיכך לא רחוקה ההנחה שהבחנת שני טיפוסי זמן-תחילית כפי ששרדו בִּיטָה (איוב ט"ו, כ"ט), יטור (תהילים ק"ג, ט') לעומת יִנְטָה (זכריה א', ט"ז), יִנְטור (ירמיהו ג', ה'), משקפים מערכת קדומה. בפירוש המצב הפונקציונלי שבתוך מערכת זו עלינו לפנות, כמובן, נוכח דלות העדויות, למודל מסייע שבאחת הלשונות הקרובות. כבר בעבר עמדנו על כך¹ שהמודל האכדי, שחשיבותו אולי לא הובלטה כראוי בתקופה הערבו־צִנְטֵרית של הבלשנות השמית ההשוואתית, הוא המודל בעל שני זמני תחילית המבוססים היטב. ומספק פירוש שאינו זר לעדויות המקראיות, פירוש המייחס לכל אחת מהצורות ערך זמני אחר, לאחת של עבר סיפורי (כפי שנשתמר בראש ובראשונה בצורות העבריות בעלות הו' העקיבתית) וערך לא־שֶׁל־עבר לבת־הזוג המנוגדת.

אם אנו מעזים להניח ביסוד המערכת העברית הקדמונית מצב אנלוגי לזה שבאכדית, חייבים אנו להיות עקיבים וליטול מהצורות העבריות המצוידות בסופיות גוף, דוגמת קֶטְלָתִי, לגבי המצב הראשוני, את תפקיד העבר הסיפורי, או בכלל ערך זמני כלשהו, שכן לא תהלוּם הנחה כזאת את המודל האכדי. המודל האכדי מעמיד בכלל את הצורות הנושאות סופיות כשמניות מול הצורות הפועליות, שבהן הגוף מצוין בתחילית. הצורות הפועליות בלבד מציגות אירועים, בין בעבר דוגמת iprus, בין שלא בעבר דוגמת ipáras, שעה שהניגוד בין שתי הצורות השמניות, היינו paris לעומת pāris-, בהיותן בלתי ארועיות, הוא לא של זמן, כי אם של מצב קיים מול תהליך או התרחשות (סטטיו מול פִּיאָנטיו). בסיסטימה זו מקוימת בניקיון ההבחנה שציון הגוף בשם הוא אחרי הגזע, שעה שבפועל הוא קודם לו.

הורדת אחד מזמני הפועל בעלי התחילית כתוצאת תהליכים פונולוגיים, שאין כאן המקום לעמוד עליהם, מותרה למעשה את

1. במאמר "The Comparative Assignment of Certain Hebrew Tense Forms" ב, *Proceedings of the International Conference of Semitic Studies held in Jerusalem, 19-23 July 1965*, 212-234 (ר' בעיקר עמ' 213-214).

העברית המקראית עם צורת פועל אחת בלבד הכשרה לציון זמן, או בלשון מדויקת יותר, מבטלת את הבחנת הזמנים בפועל העברי. תוצאה מיידית של תהליך זה, תוצאה החייבת להתרחש למעשה בד בבד עם התהליך עצמו, היא הקניית כוח מבחין-זמן לצורה אחרת שלא עמדה מלכתחילה ביחס ניגודי לאחת מצורות התחילית: היינו היחס הפונקציונלי שהיה מוקנה קודם לכן לניגוד שבין שני זמני התחילית מוקנה עתה לניגוד שבין זמן התחילית היחיד הנותר, תְּקַטֵּל, לבין הצורה השמנית לשעבר, בעלת הסופית (קְטֵלָה). באופן שזה האחרון יכול לתפקד כצורה סיפורית במשפטים בלתי מחוברים, שעה שבמשפטים מחוברים מתמלא תפקיד זה על ידי אחד מטיפוסי זמן התחילית. מובן שכתוצאה מתהליך זה של קיום מערכת זמנים דו־איברית על בסיס צורות חדשות, הצורה בעלת הסופית לא זו בלבד שהיא מאבדת את ערכה הסטטיווי ואת יכולתה לתפקד בקשר למילון השמני ובמנותק ממערכת הפעלים כדרך šarrāku "אני המלך", anāku "זה אני"², אלא אף מתנתקת מן הצורה השמנית שהייתה מנוגדת לה, כלומר pāris — כותב, ומגלה את זו האחרונה למעמד בינוני לשימוש נשואי בעיקר במשפטים משועבדים.

לא על כל מילון הפעלים המקראיים חל תהליך זה במידה שווה. פעלים, אשר בערכם הלקסיקלי לא היה כדי לבסס בהם כראוי הבחנה של מצב קיים לבין תהליך, כלומר הפעלים המוכרים לנו היטב בתור הפעלים הקואליטיוויים, לא היה מקום שיתפתח במערכתם הברדל פורמלי או סימנטי שבין שתי הצורות השמניות. לפיכך נבדל בהם הבינוני מן הצורה מטיפוס קְטֵל בזאת בלבד, שהראשון משמש כבלתי־עצמאי בעיקר ומגלה התנהגות מורפוסניטקטית שמנית, בכושרו לקבל את ה"א־הידיעה וסיומות מין־מספר כדוגמת השמות (הַמַּת, מֵתִים, עֲמָקִים). וזאת בניגוד לתכונות הסטטיו (מַתוּ, גְּדָלוּ, עֲמָקוּ). פעלים אלו הם גם בעלי תכונה תחבירית שאינה מנת חלקם של שאר הפעלים או, לפחות, לא של כל שאר הפעלים. הם פעלים המתירים לידם משתתף אחד בלבד או — כפי שאומרים בתיאוריה הדקדוקית בתימינו, אֶקְטַנַּט אחד בלבד, או — אם נדבר כפי שנהגו לומר מאז

2. ר' מאמרי "Essai de grammaire, interprétation et traduction. אני et אנכי" Mélanges Andre Neher, עמ' 253–272 (בעיקר עמ' 255 עם הערה 1).

ומתמיד — הם פעלים עומדים. לפיכך אותה הבדלה תחבירית מעניינת וחשובה, המייעדת לסופית-הגוף בבינוני תפקיד אחר, כלומר לא של נושא, כגון ב-שׁוֹמְרָנוּ, שעה שבסטאטיו דווקא הנושא הוא המסומן על ידי סופית-הגוף כדרך שְׁמַרְנוּ, הבדלה זו אין בה כל עניין בפעלים הקואליטיוויים, וגם תמהים אנו, מה עניין עשוי להיות להבדלת שתי הצורות השמניות לשעבר, כלומר לסטאטיו ולבינוני; אכן נשארים בפעלים כאלה מצביי-יחסים מסוג קֶטֶן — קֶטֶן, זֶקֶן — זֶקֶן, ואילו היחסים מסוג שׁוֹמֵר — שׁוֹמֵר הם טיפוסיים לפעלים מרובי-משתתפים.

כך מתייצבת, איפוא, לפנינו מערכת זמני המקרא כפי שאנו מכירים אותה, כאשר ההבחנה המורפוסניטקטית החשובה ביותר השוררת בה היא זו שביישום הזמנים במשפטים בלתי קשורים לעומת אלה הקשורים לקודמיהם על ידי ו'. לא רק מן הבחינה הפורמלית, כי אם, כידוע, גם מן הבחינה הפונקציונלית, קיימים הבדלים מכריעים בין זמני הפועל שבשני סוגי המשפטים. יחסים הדדיים שונים שוררים בין בני כל אחד מן הזוגות הבאים:

האיש ילך, לעומת האיש הֶלַךְ
והאיש ילך, לעומת והאיש הֶלַךְ
וילך האיש, לעומת והֶלַךְ האיש;³
ואילו לטיפוס

וילך האיש

לא נמצא בן זוג מנוגד ניגוד נקי. תיאור נכון של הפונקציות התחביריות והסימנטיות של זמני הפועל המקראיים חייב לא רק להציג את מערכת הפעלים התיאוריים-קואליטיוויים לחוד לעומת זו של הפעלים ההתרחשוטיים-אירועיים, אלא גם להציג את הזמנים בתוך שתי תת-מערכות עצמאיות ובלתי תלויות בהתאם לשתי הסביבות התחביריות שהזכרנו. וכאן מתרחש, בתום התקופה הידועה כתקופת לשון המקרא, אירוע מכריע בצמצום נוסף של מערכת הפועל, היינו נפילה מוחלטת של המערכת השוררת במשפטים מקושרים, תהליך שיש בו כל הסימנים של תוצאת התערבות לשון-הגולה הארמית, אשר בה הבחנת שתי המערכות הללו לא הייתה מצויה כלל, ואילו כמה וכמה סימנים מעידים על כך שגם בה, או בחלק מניביה לפחות, הייתה תקפה

3. ר' במאמרי המרומז בהערה 1 בעמ' 223-228.

הבדלה יסודית בין הפעלים בעלי ערך מילוני מתמשך-קווי, לבין אלה שתוכנם עשוי להתייחס לנקודת-זמן בלבד.

כפי שהתברר לנו מזמן⁴, הבדלה זו מתממשת בבניית צורות זמן מורכבות, הכוללות את צורת הבינוני בהצטרפו לפועל-ההווה, כגון מְהַלֵּךְ הָנָה (דניאל ד' כ"ז), מְשַׁתְּכַל הָיִית (דניאל ז', ח'), מבנים שאינם כשרים לשימוש אלא כאשר עיקר ערכו המילוני של הפועל הוא דורטיווי, ואין לצפות לכגון אלה בפועל כגון נָפַל, שהוראתו נקודתית ממש.

בהנחה שמערכת טמפורלית כפולה כזאת עברה אל העברית המשוארמת וחלה בתחילה על חלק מן הפעלים, מתקבלת כפילות מוזרה כתוצאת העובדה שהפועל הפרסונלי הנטוי עבר בירושה בשני זמניו,

הדליק : ידליק,

שעה שפועל ההווה עשוי לתת תוקף לזמן שלישי מכוח יכולתו להיעדר בלי לפגום בקיום היסודות הסימנטיים שבמשפט:

האיש היה צדיק : האיש יהיה צדיק : האיש צדיק

או ביישָׁמְנו יחס כזה אל פועל כדוגמת המערכת הארמית

האיש היה יושב : האיש יהיה יושב : האיש יושב,

שלישייה אשר לאיבר האחרון בה נועד מקום מחוץ לתחום מושגי הזמנים והוא קרוב למדי למושג ה"הוֹה"־הבלתי־מוגדר שלנו.

מצב ממין זה, שבו יכולים פעלים מסוימים להתגלות בשלושה דרגי זמן ואילו אחרים בשניים בלבד, מובן שאין בו כדי להחזיק מעמד. אין איפוא ההנחה רחוקה, שגם הפעלים, שתחילה לא היה מקובל לנקוט בהם בזמנים המורכבים, סיגלו לעצמם את ה"זמן", כביכול, השלישי:

הדליק : ידליק : מדליק,

כאשר ניתן לשער שההווה החדש אינו מכונן מתחילתו לתחום זמני מוגדר כגון hic et nunc.

ובכן, אנו יכולים לראות בשלב התפתחות זה את נקודת המוצא למערכת הזמנים כפי שהיא מתייצבת לפנינו עם תחיית העברית. אם אמנם מערכת זו הולמת יפה את הקיים בכמה וכמה לשונות

4. ר' "On the Use of the Tenses in the Aramaic of Daniel", Journal of Semitic Studies 6 (1961) 183-203.

קרובות-תרבות, כגון הגרמנית, היידיש, הספרדית, תהיה גם בעניין זה טעות לחשוב שמערכות לועזיות אלו היוו את המניע ליצירת המבנה הפורמלי של קטיגוריה; גם בעניין זה נהיה יותר קרובים לאמת אם נחשוב שהמונחים הלועזיים הקובעים רק סייעו לברור מבין המערכות הפורמליות שבמורשה אותה מערכת שהיא הקרובה יותר לסביבה התרבותית של המאות ה-19 וה-20.

אולם אל לנו להתעלם מתסבוכת שנוצרה מהעמדת כל הפעלים של לשון חכמים על מערכת תלת-זמנית; אם נכונה הנחתנו, שמוצא מערכת כזאת הוא בדואליזם קדום של מערכת דו-זמנית בלתי פריפֶרְסֶטִית לעומת מערכת תלת-זמנית פריפֶרְסֶטִית. על ידי תהליך התמוזגות שתי המערכות מוצאות את עצמן הצורות הפריפֶרְסֶטִיות באותה מערכת עצמה כצורות הבלתי פריפֶרְסֶטִיות, והיה צורך ומקום למצוא להן פירוש חדש, שאינו תלוי בערך האספקטואלי, שהתנה את השימוש בהן מלכתחילה, ושיצור הבדל פונקציונלי לעומת הצורות הלא-פריפֶרְסֶטִיות. במלים אחרות, עלינו לשאול מה התוכן שניתן עתה לייחס לצורה הִזָּה קוֹטֵל, הִזָּה כוֹתֵב כאשר אין עוד שימושה מוגבל ל"קטילה" דוֹרְטִיוּת. כאן המקום להזכיר, ולו דרך אגב בלבד, שצורות הזמנים הפריפֶרְסֶטִיות אינן כלל חידוש של העברית שלאחר המקרא. מצויות הן, אם אמנם בתדירות זעירה, גם בטקסטים המקראיים (למשל: ויקרא אחאב אל עובדיה אשר על הבית ועובדיהו הִזָּה יֵרָא את ה' מאד; מלכים א' י"ח, ג'), אולם עלינו להודות שעד כה לא עלה בידנו לעמוד בשלמות ודי הצורך על העיקרון המכוון את יישומן.

כדי לחזור לבעיית הפונקציה של הצורות הפריפֶרְסֶטִיות, שהתהוו בלשון שלאחר המקרא בהתפרסן על כלל המילון הפועלי, עלינו להבהיר כיצד ייתכן מעבר תוכן של השתרעות לאורך קטע זמן מוגדר אל תוכן פועלי שמעצם טבעו אינו יכול לחרוג מנקודת הזמן: כפי שמלמדות מערכות לשוניות לא מעטות, התשובה היא חזרה על אותה הנקודה עצמה ככל שאורך קטע הזמן, או, במלים אחרות, הישנות האירוע, האיטרטיוויות, בין אם היא הרגלית בין אם קשורה בנסיבות שאין בהן כדי הרגל. מכאן מסתבר אפוא מוצאו של ה"היה אומר" הישראלי, בשורשיו שבלשון חכמים. אם שורשו של הערך הקושר את הישנות האירוע בתנאים מסוימים, כלומר "היה אומר" הבלתי מציאותי, אף הוא

כבר בלשון חכמים, אין בידנו, בעזרת האמצעים העומדים לרשותנו ברגע זה, להבהיר.

לא אחת פשטנו בשיקולינו הקצרים והתמציתיים אל תחומים שהם קשורים קשר כלשהו לעולם חליפות הזמנים, אך אינם "זמן" *stricto sensu*, כי אם תחומים, שמקובל להתייחס אליהם בביטוי "הבדלות אספקטואליות". אולם לאלה יש שנתנו פירוש של הישנות לעומת אי-הישנות, של הימשכות לעומת אי-הימשכות, של קיום-מצב לעומת התרחשות וכיוצא באלה (ודרך אגב, לא נודמן לנו לפרשן כמושלם לעומת בלתי-מושלם). כל אפשרויות הפירוש האמורות מצביעות על הרב-גוניות של ההבחנות הסימנטיות בבלשנות הכללית שמוטבע עליהן בחקר הלשוניות החותם של אספקט,⁵ ושהצורך בהעמקתה ובעידונה של חקירתן קיים כבלשוניות רבות אחרות כן גם בהבהרת תולדות הלשון העברית.

5. ראה Jean Perrot, "Aspects de l'aspect", *Etrennes de septantaine, Travaux... offerts a Michel Lejeune*, 183-197